

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ
Sabhyachar Te Sabhyachar De Parmukh Lachhan

Dr. Sunaina
Assistant Professor
Department of Punjabi
Gopichand Arya Mahila College, Abohar

ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ, ਕਿੱਤੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜ, ਲੋਕ ਕਿੱਤੇ, ਲੋਕ ਕਲਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਨਾਚ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤੇ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਰਤਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੇ ਵਿਉਂਤਣ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕਰਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ, ਵਡੇਰੀ ਤੇ ਸੂਝ ਭਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੋੜ ਖਾਤਰ ਘਰ-ਪਰਿਵਾਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਰਿਸ਼ਤਾ-ਨਾਤਾ, ਵਿਆਹ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕੀਮਤਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ, ਕਲਾਵਾਂ, ਪਹਿਰਾਵਾ, ਹਾਰ-ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਆਰਥਕ ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਚਰ' ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੱਮਗਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਤੇ ਜੁੱਟ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਦਾ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਲੈਵੀ ਸਤ੍ਰਾਸ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।”¹

ਆਰ. ਬਾਸਕਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਰਜਿਤ ਭਾਗ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਜੋ ਸਿਖਲਾਈ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”²

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਅਨੇਕ ਲੱਛਣ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿੱਲਖਣ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਲੱਛਣ ਸਾਪੇਖਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਦੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਸ਼, ਪੱਖ ਰੂਪ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਇਕਸਾਰ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਸਜੀਵ ਸੰਗਠਨ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਪੁਰਜੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਰੂਪ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਸਵੈ-ਅਧੀਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਦਿਆਂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਕ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਕ ਤੇ ਬੋਧਾਤਮਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਇਕ-ਜੁੱਟ ਸਿਸਟਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੇ ਅੰਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਨਿੱਖੜ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਜਟਿਲ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਲਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕੱਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਕਿਤੇ ਇਕੱਲ ਵਾਂਝੇ ਸੁੱਟ ਦਿਓ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨਾਲ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਿਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਹੇਠਲੇ ਜੀਵ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੀੜਿਆਂ ਵਿਚ; ਮਧੂ-ਮੱਖੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜੀਵ-ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸਿਖਾ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਭਾਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਿਸੇ ਜੰਤੂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਉਸੇ ਜੰਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੂਲ-ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਖਾਤਰ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਹੀ, ਉਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਭਿਆਚਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਸਿਰਫ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਭੁੱਖ, ਪਿਆਸ, ਕਾਮ ਆਦਿ ਲੈ ਹੀ ਜੰਮਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਜਾਂ ਵਿਰਾਸਤ ਵਾਂਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੁੱਤਾ ਪਾਲੇ, ਤਦ ਵੀ ਉਹ ਮਿਆਉ-ਮਿਆਉ ਹੀ ਕਰੇਗਾ, ਭੌਂਕੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਜੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਇਕ ਜੰਮਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਦ ਉਹ ਉਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੁਸ਼ਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ

ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਰਸਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸਾ ਹੈ: ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਲਦੇ ਕੁੱਤੇ, ਬਿੱਲੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਭੇੜੀਏ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਮਨੁੱਖ ਬਾਲ ਉਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੁਆਕੇਗਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਏਗਾ। ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਗੋਦ ਲਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਗੋਦ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ, ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਚੋਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਚੋਰ ਤੇ ਕਾਤਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਤਲ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੱਭਿਆ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਲੱਛਣ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੱਛਣ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇਸਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿੱਖਦਾ-ਸਿੱਖਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿੱਖੇ ਹੋਏ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੀਵ ਮੂਲ ਬ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਖੂਬੀ ਕਾਰਨ ਉਹ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਅ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕੱਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਲੱਛਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ: ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵਾਂ ਵਿਹਾਰ ਪਿਛਲੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵਾਂ ਖਿਆਲ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਈ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲੋਂ ਪਸ਼ੂ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਸ਼ੂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਉਸਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਸਿੱਧੜ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਸ਼ੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਅਮਲ ਅਮੁੱਕ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਰ ਅਥਾਹ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਾਲਤਾਂ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ, ਸਮੂਹ ਕੰਮ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਾਂ ਵਰਗ ਕਦੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਸੱਖਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ, ਕਲਪਨਾ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਬੌਧਿਕਤਾ, ਸੌਂਦਰਯਬੰਧ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਹੁਤ ਫਰਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹਰ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਲੱਭ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛੜੇ, ਅਧੂਰੇ ਘਟੀਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਨਸਲਮੁਖਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਠੀਕ ਵਤੀਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਦੂਜਾ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਡੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਗਰਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਪੇਖਤਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀਆਂ ਜਨਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਪਣੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਜਵਾਬ ਤੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਇਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਾਣੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਦੂਜੀਆਂ ਚਿਹਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਰਥ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਬਦਲਣਾ, ਦਿਨ ਦਾ ਬਦਲਣਾ, ਕੁਦਰਤੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਪਹੁੰਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਅੰਦਰਲੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹਰ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਸੱਜਰਾਪਰਨ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅੰਸ਼ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਭੋਜਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੁਦਰਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇਸੇ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਨ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਦੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਵਜੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਵਜੋਂ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਕ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੂਲ ਮਾਨਣ ਸਜੀਵੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ: ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਗੇ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਇਸਦੇ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਅੰਗਾਂ, ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੁੱਚ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੱਛਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਇਕ ਜੀਵਿਤ ਤੇ ਦਵੰਧਾਤਮਕ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਜਿੱਥੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਾਨਵ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਂਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਗਈ। ਲਗਾਤਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਨਿਰਾਲਾ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (1990), ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਸੀਮਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ 54
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 54
3. ਜੋਸ਼ੀ, ਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (1997), ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ
4. ਪੂਨੀ, ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (2012), ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ

